

Nagy Levente

A hűségés áruló

(Esettanulmány két félrefordításról)

Minden fordítás magában hordozza azt a magatartásmintát, melyet leginkább a *hűség-árulás* metafora-kettőssel írhatunk körül. Nem véletlenül született a traduttore = tarditore (fordító = áruló) olasz szójáték. Különösen így van ez, ha a fordító-értelmező saját előítéleteinek foglyaként kerül szembe a fordítandó szöveggel: akkor vagy felülvizsgálja azokat és megpróbál hű maradni az eredeti szöveghez (ami természetesen soha sem mehet végbe teljesen, csak mint elérendő ideál működhet); vagy nem tartva tiszteletben a szöveg idegenségét, megszünteti, ráerőszakolja arra saját előfeltevéseit – mintegy megerőszakolja –, azaz meghamisítja azt. Nem nehéz észrevenni, hogy a fordításról szóló beszédmódot az etikai (árulás, hűség, hazugság, ferdítés) és az ehhez szorosan kapcsolódó hatalmi diskurzus metaforáival (erőszak, megerőszakol) lehet leírni. Ha a fordítás két olyan nemzeti hagyomány között történik, melyeknek amúgy sem felhőtlen a viszonya, a fordító számára annál nagyobb a csábítás, hogy éljen és visszaéljen hatalmával. Nos, a magyar–román viszony – mondhatnánk, minden téren – kiválóan alkalmas e tétel bizonyítására. Nem véletlen, hogy a fordítói-értelmezési hamisítások, erőszaktételek elég gyakoriak. Jómagam két ilyen példát választottam: az egyikből kiderül az, hogy a Drakulaként elhíresült havasalföldi vajdáról szóló Antonio Bonfini-szöveghely félrefordítása során miként lesz a „kegyetlen és igazságos” Drakulából „kegyetlen és igazságtalan” zsarnok; a másikkól pedig az, hogy a Vasgárda-szimpatizáns Mircea Eliade miként válik lelkes kozmopolita antinacionalistává.

A XV. századi havasalföldi vajda III. Vlad (a magyar, szász és európai kortársak elnevezésében Drakula) néven Hunyadi János segítségével került Havasalföld trónjára 1456-ban. 1462 őszén Mátyás király letartóztatta, és több mint tíz évig fogságban/házi őrizetben tartotta maga mellett Budán és Visegrádon. Budára érkezésével egy időben Drakula egy csapásra a korabeli európai irodalom és képzőművészet hőse lett. 1462-ben a Bécsújhelyen tartózkodó német vándordalnok, Michael Beheim terjedelmes verses históriát írt a vajda viselt dolgairól. Beheimnek egy Havasalföldről elmenekült Jakab nevű szerzetes mesélte el Drakula rémtetteit, melyeket főleg az erdélyi szászok rovására követett el. Jakab elmondása szerint személyesen is találkozott a vajdával.¹ Beheim műve kéziratban maradt, de így is elég széles körben elterjedt: Thomas Ebendorfer (*Cronica Regum Romanorum*, 1463), valamint Aeneas Sylvius Piccolomini, alias II. Pius pápa (1405–1464) is forrásként használta. 1488. október 14-én (tehát jóval a vajda halála után) a Drakuláról szóló anekdotákat May Ayrer Nürnbergben nyomtatásban is megjelentette. A rémtörténetek jó üzletnek bizo-

¹ Beheim verses históriáját Sára Balázs fordította magyarra: *A Drakula történetek kezdetei*, kiad. Balogh F. András, Littera Nova Kiadó, Budapest, 2008, 11–61.

nyultak: tizenkét év alatt (1500-ig) hét kiadásuk jelent meg különböző német kereskedővárosokban: Nürnberg, Lübeck, Augsburg, Strassburg.²

Drakula letartóztatásának okát még a kortársak sem tudták pontosan. Janus Pannonius versben ünnepelte a kegyetlen zsarnok megfélékezését (*De captivitate Dragulae waivodae Transalpini*). Később (immár Drakula halála után) Bonfini azt írta, hogy senki sem tudja, miért is tartóztatta le Mátyás saját rokonát.³ Az egyetlen kortárs, aki elárulja az okát Drakula letartóztatásának, az a már említett Piccolomini volt, aki a *Commentarii rerum memorabilium* c. művében közölte Drakulának a szultánhoz írt levelét, mely szerint a havas-elvi vajda el akarta árulni Mátyást, ezért felajánlotta a szultánnak szolgálatait, azt ígérve, hogy egész Erdélyt és Magyarországot a kezére játssza. Az ószláv nyelven írt levelet latinra fordították és megküldték a pápának.⁴ Piccolomini beszámolója hihető, ennek ellenére a román történészek nagy része (Nicolae Stoicescu, Ștefan Andreescu, Ion Stăvăruș, Matei Cazacu) a levelet Mátyás király sugallatára készült hamisítványnak tartja. Ma már azonban egyre nyilvánvalóbb, hogy Mátyás az árulás ellenére sem tekintett ellenségként Drakulára. Budai tartózkodása sem fogság, hanem inkább házi őrizet volt. Másként nehezen lenne ugyanis magyarázható, hogy Drakula valamikor 1470–1476 között a Mátyás édesanyjának a családjából származó Szilágyi Jusztinát vette feleségül.⁵ Mátyás valójában ellenségei elől rejtette el Drakulát, amit az is bizonyít, hogy amint visszahelyezte Havasalföld trónjára (1467 ősze), saját bojárjai két hónap leforgása alatt megölték, és fejét mézben konzerválva elküldték a szultánnak. Az pedig már végképp érthetetlen volna, hogy 1485 után, amikor elkezdődött a Drakula-történetek nyomtatott karrierje, miképp tudta volna Mátyás lejáratni a már rég halott vajdát. A már említett Drakuláról szóló broszúrák kivétel nélkül német városokban (Lübeck, Augsburg, Nürnberg, Hamburg, Strassburg) jelentek meg. Ha valakit, akkor épp Mátyás királyt lehetett volna ezekkel lejáratni, azt sugallva, hogy akinek ilyen rokona van, mint Drakula, az maga sem lehet sokkal különb.⁶ Jómagam azonban úgy vélem, hogy a Drakula-történetek so-

² W. Salgó Ágnes: *Drakula története és a korabeli sajtó*, Világtörténet, 2010/ősz-tél, 28–38.

³ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 1994, 3. 10. 285. Janus Pannonius Drakula-verséről lásd: Jankovits László, „Captus fert vincula tyrannus”. *Drakula alakja a korabeli magyar irodalomban*, konferenciaelőadás: *Drakulaháza. Vlad Ţepeş és a Drakula-hagyomány*, 2010. szeptember 20. Pécsi Kulturális Központ

⁴ Aeneas Sylvius Piccolomini: *Comentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt*, Romae, 1584, 365.

⁵ Fedeles Tamás: *Drakulyahaza*, in: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendősk Makk Ferenc tiszteletére*, kiad. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György, Szeged, 2010, 54–62.

⁶ Illusztrációként íme két történet a lübecki kiadásból (1485), melynek egyetlen fennmaradt példánya jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban található: „Híre terjedt egyszer Drakula országában annak a papnak, aki arról prédikált, hogy a bűn nem nyer bocsánatot, hanem az embereknek a jogtalanul szerzett javakat majd vissza kell adniok. Mikor Drakula füléhez jutott a pap tanítása, rögvest meghívta, és vendégül látta. Asztalához ültette, fehér kenyeret vágott fel, amit maga szándékozott megenni. A pap időről időre vett egyet a szeletekből, és megette. Drakula ekkor így szólt hozzá: 'nem azt prédikáltad ma, hogy a bűn nem nyer

rozatos újrakiadásai mögött pusztán üzleti, és nem valamilyen rejtett politikai érdekeket kell keresnünk.

Drakula legnagyobb apológétája egyébként maga Bonfini volt, aki még Mátyás életében írta meg a Drakuláról szóló részeket. A vajda rémtetteinek ismertetése után ezt a következtetést vont le: „úgy említik, hogy Drakula hallatlanul kegyetlen és igazságos volt. [...] Akkora szigorúsággal élt, hogy ezen a barbár vidéken még az erdő közepén is bárki biztonságban lehetett a holmijával együtt.”⁷ Íme a kegyetlen, de igazságos és rendteremtő uralkodó képe, mely talán sem Bonfininak, sem Mátyásnak nem volt kedve ellen való. Bonfini történeti művének 1959. évi szemelvényes kiadásában azonban a fordító, Drakula kegyetlenségének kiemelése érdekében, két helyen félrefordította az imént idézett szöveget. Az eredeti latin szöveg így hangzik: „Inaudite crudelitatis et iustitie Drakulam fuisse memorant. [...] In barbara regione tanta severitate usum, ut in media quisque sylva cum rebus tutissimus esse posset.” Ezt Geréb László így fordította: „Mondják, hogy Drakula *hallatlanul kegyetlen és igazságtalan volt.* [...] *A barbár tájon olyannyira kegyetlenkedett, hogy ki-ki csak az erdőkben érezhette magát biztonságban javaival.*” (Kiemelés: N. L.)⁸ Mi lehetett a célja ezzel a fordítással a fordítónak, Geréb Lászlónak? És miért nem tűnt fel mindez „a fordítás munkáját tanácsaival segítő” Kardos Tibornak és a fordítást ellenőrző Mezey Lászlónak? Főleg úgy, hogy a Bonfinit magyarító Heltai Gáspár 1575-ben helyesen adta vissza a latin szöveget: „Olyan igen igazságszerető ember vala kedig, és úgy bünteté meg a tolvajságokat, hogy immár minden ember szabadon ment országába drága marháival [áruival], mind erdőn, mind mezőn, és nem volt senkitől semmi félelme.”⁹ Vajon mit akartak ezzel üzeni a magyar olvasóközönségnek a fordítók 1959-ben? Netán azt, hogy a kegyetlen uralkodó csak igazságtalan lehet? Vagy azt, hogy a zsarnokság csak bizonytalanságot és zűrzavart szül? Mivel kiváló szakemberekről és többszörös tanácsadásról, fordításellenőrzésről és lektorálásról van szó, nehéz feltételezni, hogy a kiadók egyszerűen azért nézték el kétszer egymás után a szöveget, mert nem tudtak jól latinul. Ha a magyar olvasóközönségnek azt szerették volna üzeni, hogy a kegyetlen zsarnok csakis igazságtalan lehet, az szinte forradalmi tett lenne. Gondoljuk csak meg, a Mátyásról szóló Bonfini-részletek 1959-ben, három évvel a forradalom leverése után jelentek meg. Ki ne értette volna a vájt

bocsánatot, hanem az ember visszaadja az őt nem illető javakat?’ A pap elismerte, mire Drakula megkérdezte tőle: ‘Miért eszel akkor az én kenyereimből, amit saját magamnak vágtam föl?’ És nyomban karóba húzatta a papot. [...] Drakula meglátott egyszer rövid ingben dolgozni egy embert, és megkérdezte tőle, van-e felesége. Az igennel felelt. Drakula ekkor maga elé vezettette a nőt, és megkérdezte, mit dolgozik. Az asszony ezt válaszolta: ‘Mosok, sütök és fonok.’ Drakula erre rögtön karóba húzatta, mert nem készített hosszú inget a férjének. Az embernek pedig új asszonyt adott, kinek lelkére kötötte, hogy készítsen a férjének hosszú inget, különben őt is karóba húztatja.” (A *Drakula történetek kezdetei*, i. m. 67, 70–71.

⁷ Bonfini: i. m. 3. 10. 285.

⁸ Antonio Bonfini: *Mátyás király. Tíz könyv a Magyar történetből*, ford. Geréb László, a bevezetést és a jegyzeteket írta, a fordítás munkáját tanácsaival segítette Kardos Tibor, a fordítást ellenőrizte Mezey László, átnézte Juhász László, Budapest, 1959, 116–117. (Magyar Helikon)

⁹ Heltai Gáspár: *Magyar krónika*, kiad. Varjas Béla, Budapest, é. n., 282. (Magyar Századok)

fülűek közül az utalásokat? Az sem kizárt, hogy 1959-ben mindez kitűnő replika lehetett a két világháború közti magyar „reakciós irredenta történetírásra”, mely Drakulát a magyarok iránt elkötelezett igazi nemzeti hősként mutatta be a magyar olvasóközönségnek. Makkai László még 1948-ban is így írt: „A magyarbarátságnak egyetlen vajda sem volt olyan odaadó, minden áldozatra kész híve, mint ő.”¹⁰ Mégis, a félrefordítást a magyar olvasók és szakemberek hosszú ideig nem fedezték fel: 1989-ben jelezte elsőként Sz. Farkas Jenő, majd később Miskolczi Ambrus elemezte azt részletesebben.¹¹ Kulcsár Péter kitűnő teljes Bonfini-kiadásában immár helyes fordításban olvashatja a magyar olvasó is az inkriminált részeket.

Mircea Eliade magyar recepciója legalább annyira problematikus, mint Drakuláé. A két világháború közti román kulturális diskurzus meghatározó alakjáról a korabeli magyar értelmiség tudomást sem vett. Jellemző, hogy Cioranhoz és Ionescuhoz hasonlóan őt is csak utólag importáltuk Nyugatról. 1976-ban a Kozmosz fantasztikus könyvek sorozatban jelent meg Belia György előszavával, Borsi-Kálmán Béla fordításában néhány fantasztikusnak titulált novellája Eliadénak, melyek teljességgel visszhangtalanul maradtak. Ez után csak 1988-ban jelent meg újabb Eliade-könyv magyarul, *A szent és a profán*. Ez viszont igazi Eliade-kultuszt indított el. Igaz, ez a kultusz felemás. A szakemberek (vallástörténészek, irodalmárok, filozófusok) elég sűrűn hivatkoznak ugyan Eliade műveire, de magyar szerző tollából még monográfia nem született róla. Ennek ellenére minden fontos könyve megjelent magyarul, neves kiadóknál, több kiadásban is, ami azt jelenti, hogy üzleti szempontból mindenképpen megérte Eliadét magyarul kiadni. Mindeközben külföldön, főleg Franciaországban, Eliade vasgárdista múltjáról dúlt a vita, sőt Amerikában alpári életrajzi regények jelentek meg róla. A magyar értelmiség is igyekezett figyelemmel kísérni ezeket az eseményeket, habár jobbra ezt nem önálló elemzések formájában tette,¹² hanem a külföldön megjelent, Eliadéről szóló írásokat fordították le több-kevesebb odafigyeléssel. Egy ilyen esetre szeretném én is felhívni a figyelmet. A Magyar Lettre Internationale-ban jelent meg Florin Țurcanu Eliadéről írt tanulmánya. Ebben a következőket olvashatjuk: „De amikor 1937-ben Mircea Eliade ezeket írta, már akadt némi oka a bizakodásra. Ugyanebben a cikkben írja, hogy a historizmus, a történelmieskedő szemlélet kezd kiszorulni az európai kultúrából. Akárcsak Carl Gustav Jung, Eliade is bízott benne, hogy a modern kor embere visszatér az újra felfedezett mítoszokhoz és szimbolikus gondolkodásmódhoz, a történelem előtti és őstörténelmi kor örökségeihez. »Néhány országban az érdeklődés kezd a történelemtől az őstörténet felé fordulni. [...] Egy őstörténelmi 'dokumentumnak', amely ezelőtt ötven évvel csak néhány szakember figyelmét keltette volna fel, ma már általánosan elismert szellemi,

¹⁰ Makkai László: *Magyar-román közös múlt*, Budapest, 1948, 72.

¹¹ Sz. Farkas Jenő: *Drakula vajda históriája*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 88.; Miskolczi Ambrus: *Eszmék és téveszmék*, Bereményi Kiadó, Budapest, 1994, 35–36.

¹² Kivétel ez alól Saszet Ágnes tanulmánya, és főként Miskolczi Ambrus munkássága: Saszet Ágnes: „A második bűnös.” *Az újonnan fellángoló Eliade-ügy*, Beszélő (7) 2002/ 9–10, 128–133.; Miskolczi Ambrus: *Eliade néphimnusz*, Holmi (23) 2011/1, 50–74.; Uő.: *Eliade nyilvános rejtőzködése*, Tisztatáj (LXVII), 2013/5, 92–122.

szimbolikus értéket tulajdonítanak. A múlt már nemcsak a történelem része, a modern kor embere valaminek az eredetét, a kiindulópontját látja benne. A dokumentum már csak másodlagos jelentőségű, a jel, a szimbólum kerül a figyelem középpontjába.« A délkelet-európai nemzetek számára nagyszerű esélyt jelentene, ha felmutathatnák történelem előtti kulturális örökségük értékeit, amelyek sehol Európában nem maradtak fent ilyen eredeti formában. Éppen ezért a nemzeti történetírásnak a mítoszok és szimbólumok értékeit kutató tudományágakat kellene előnyben részesítenie. »Mindeddig túlzott jelentőséget tulajdonítottak a történelemnek, most végre más tudományok felé fordul az érdeklődés. Az antropológia és földrajz, a történelem előtti kor és őskor, valamint a folklór tanulmányozásával foglalkozó kutatásokat kellene minél gyorsabban fejleszteni. A 'balkanológiai' kutatások végső célja pedig nem más, mint a félsziget őstörténetének a feltárása.« *Eliade délkelet-európai, historizmusellenes identitástudata láthatólag mélyen nacionalizmusellenes is.* [Kiemelés N. L.] A második világháború éveiben a Balkán-félsziget és a történelem sajátos viszonyával kapcsolatban új gondolat jelentkezik Eliade eszmévilágában. A szovjetek gyorsan közelednek, és egyre nyilvánvalóbb, hogy az egész térséget be akarják olvasztani a birodalmukba. A tragikus helyzet a török hódoltság korát idézi: a Balkán népeinek tűrniük kell a történelem csapásait, megint nem irányíthatják saját sorsukat. Ekkoriban jelenik meg naplójában a »történelem terrorja« szókapcsolat. Ezzel a kifejezéssel később a számára a világhírt meghozó, *Az örök visszatérés mítosza* című könyvében találkozunk, amikor arról ír, hogy a hagyományörző társadalmak embere a világon mindennütt úgy érzi, ki van szolgáltatva a történelem terrorjának, de van ereje sorsa elviseléséhez, mert mélyen hisz az első, az ősi idők örök visszatérésében. A mű alapgondolata, amelyet Eliade bizonyára a balkáni népek történetéből merített, azt sugallja, hogy a térség hagyományörző társadalmának kultúrája nem csupán a távolba vesző, történelem előtti idők nagy öröksége, ennél sokkal több: a történelem terrorja, szörnyűségei elleni szakadatlan küzdelemből leszárt tanulság, bölcsesség.¹³

Azért idéztem mindezt ilyen hosszan, mert csak a kontextus egészében lesz látható a szövegeket nemcsak összevissza ollózó, hanem félre is fordító technika. Ţurcanu tanulmányát ugyanis jómagam is lefordítottam, mégpedig a szerző által rendelkezésemre bocsátott francia eredetiből. Íme a szóban forgó szövegrész az én fordításomban: „Ennek ellenére, amikor 1937-ben Eliade e sorokat papírra vetette (*Eliade, Protoistorie sau ev mediu, Vremea, 1937. okt. 17.* Franciául: M. Eliade, *Fragmentarium*, Paris, 1989. c. tanulmányáról van szó), bizakodott, mivel úgy vélte, hogy a historizmus kihalófélben van Európában. Karl Gustav Junggal együtt azt vallotta, hogy a modern ember előbb-utóbb ismét fel fogja fedezni a szimbolikus gondolkodást és a mítoszokat. 'Ötven évvel ezelőtt csak a szakembereket érdekelték a prehistorikus dokumentumok, melyek ma szellemi erővel feltöltődve ismét élő jelképekké válnak. A hagyományos történelmi dokumentumok helyét fokozatosan a jelek és jelképek veszik

¹³ Ţurcanu ma az egyik legelismertebb Elide-kutató. Biografikus Eliade-monográfiáját a közelmúltban franciául jelentette meg: Florin Ţurcanu: *Mircea Eliade. Le prisonnier de l'histoire*, Éditions La Découvert, Paris, 2003

át.' Itt az alkalom hát, hogy a délkelet-európai népek értékesítsék azt a pre- és protohistorikus kulturális örökségüket, mely Nyugat-Európából kiveszett. E cél érdekében a nemzeti történetírás át kell adja kitüntetett helyét azoknak az új antropológiai tudományágaknak, melyek képesek megfelelni e modern irányzat kihívásainak. 'A balkanológia végső célja – írta Eliade – a félsziget történelem előtti történelmének a megírása.'

A történelem előtti iránt érzett nosztalgiával, ami a mítoszok és jelképek iránti érzékenységet erősítette fel, párhuzamosan jelent meg Európában a politikai messianizmus két válfaja: a kommunizmus és a fasizmus is. Eliade szerint a bolsevizmus nem más, mint 'a történelem előtti iránt érzett szenvedély, csak fordított előjellel'. A folklór értékének és jelentőségének hangsúlyozása, valamint Eliadénak a mítoszokhoz és jelképekhez való viszonyulása kéz a kézben haladt személyes politikai messianizmusával, mely a Vasgárda soraiba való belépésében (1936) érte el csúcspontját." Ha összevetjük a fenti két fordítást, nyilvánvalóvá válik, hogy addig a mondatig, hogy „a balkanológiai kutatások végső célja pedig nem más, mint a félsziget őstörténetének a feltárása...” – egyetértünk. Ez után azonban a Lettre-féle változathól kimarad Eliadénak a politikai és mitikus messianizmusa közötti összefüggéseket tárgyaló bekezdés, hogy azután a következő meglepő következtetést olvassuk: „Eliade délkelet-európai historizmusellenes identitástudata láthatólag mélyen nacionalizmusellenes is.” Ha az eredeti szövegben is ez volt – bár az általam használt Ţurcanu-kéziratban ezen a helyen nem is szerepel a nacionalizmus szó –, akkor természetesen a szerző mond ellent saját magának. Ha pedig nem, akkor ez a szöveg durva meghamisítása. Így lesz hát a traduttore-ból traditore, ami már csak azért is szomorú, mert a meghúzás miatt a Lettre-féle változathól épp a legérdekesebb részek maradnak ki Ţurcanu tanulmányából. Persze érdekes lenne megtudnunk azt is, hogy mi vezette a fordítót az „árulás” elkövetésekor: miért akarta a Vasgárda soraiba belépő Eliadét a nacionalizmus vádjá alól felmenteni?

